

תוכן העניינים

ז	פתח דבר
1	מבוא
	ההיסטוריה של הספר וחקר תרבות הקריאה והספר של יהודי מזרח אירופה 2
9	פרק ראשון: עיצוב תרבות הקריאה והספר של יהודי מזרח אירופה בתי הדפוס 9 השלטונות והספר היהודי 10 מספריית בית המדרש לספרייה החילונית 15
23	פרק שני: מוכרי הספרים: סיפורי חיים מוכר הספרים וחנותו 23 אברהם צוקרמן מרחוב נאלעווקי 26 מועדון המשכילים: חנות הספרים של אליעזר יצחק שפירא 38 בין וילנה לסנקט פטרבורג: חנות הספרים של יצחק מיכלובסקי 50 עד תחנת הגבול: חנות הספרים של אהרון פויסט בקרקוב 56 מסביב לשולחן המשפחה: המדפיס יעקב ארנפרייז מלבוב 65 דיוקנם של מוכרי הספרים: סיכום 67
69	פרק שלישי: מגמות חדשות: משפחת צוקרמן נגד הוצאת הספרים 'אחיאסף' תמורות בחנותם של בני צוקרמן 71 פוליטיקה של תרבות לאומית: הוצאת 'אחיאסף' 1891–1902 74 בין הוצאת הספרים הלאומית לבין משווקיה 76 אפילוג לפרשת צוקרמן–'אחיאסף' 80
85	פרק רביעי: מדף הספרים: הקטלוגים ומה שבהם מדגם הספרים: נושאים ומגמות 88 קטלוג הספרים של יצחק מיכלובסקי 94 חנות הספרים של אהרון פויסט 106

	חדש וישן בחנות הספרים של יעקב הכהן גינזבורג	113
	צבי הרש נכליס מלבוב ואפרים דיינרד מאודסה:	
	ההבדלים בין טיפוסים החנויות	115
	ספרות לועזית בקטלוגים	120
	כיוונים ומגמות במדף הספרים על פני שלושה עשורים	125
	סיכום: ספר וקריאה בעולמם של יהודי מזרח אירופה בשלהי	
143	המאה התשע עשרה	
146	נספח א: רשימת החתומים על החומש הרוסי	
146	נספח ב: הקטלוגים במדגם	
147	נספח ג: נתוני המדגם	
163	רשימת מקורות	
	מקורות ארכיוניים	163
	מקורות נדפסים ומחקרים	164
175	מפתח אישים	
177	מפתח מקומות	
179	מפתח חיבורים ויצירות	

תפקידו, בעיניו, הוא להבריש את ההיסטוריה
כנגד כיוון הפרווה.
ולטר בנימין, על מושג ההיסטוריה

פתח דבר

ספר זה ראשיתו בעבודת גמר לתואר מוסמך באוניברסיטת בר-אילן שהוגשה בשנת תשס"א. אהבת הספר היהודי והעניין במקומה של המילה המודפסת בנוף התרבותי המשתנה של יהדות מזרח אירופה בשלהי המאה התשע עשרה, הם שעוררו אותי לחקור את חנות הספרים היהודית, בעליה ולקוחותיה. ברצוני להודות לכל מי שקירבוני לחקר תחומים אלו. בראש ובראשונה תודתי נתונה למורי ורבי פרופ' משה רוסמן, שהנחני באמונה בעבודת הגמר והיה לי כל השנים מקור לעידוד, להשראה ולשאר רוח. בשיעוריו התוודעתי לראשונה לשיטות וגישות המחקר של ההיסטוריה של הספר. פרופ' גרשון בקון חשף בפניי את עולמה הקסום של העיתונות היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה, סייע לי ועודד אותי עת כיהן כראש המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר-אילן. פרופ' שמואל פיינר חלק עמי את אוצר ידיעותיו הרחב ברצון ובחפץ לב. מחקרתי של פרופ' שפרה ברוכסון-ארביב בתחום הספר העברי היו עבורי דוגמה ומופת. זכות נעימה היא לי להודות לפרופ' ישראל ברטל, ראש המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם, שהודות לעידודו ולתמיכתו חיבור זה רואה אור. פרופ' חוה טורניאנסקי, פרופ' אלי לדרהנדלר ופרופ' שאול שטמפפר תרמו הערות והארות חשובות לנוסח הראשון של כתב היד.

תודתי נתונה לקרן יהושע ברזילי למחקרים ביבליוגרפיים שבמחלקה למידע וספרנות באוניברסיטת בר-אילן על סיועם במימון פרסום הספר. חיבור זה זכה בפרס מטעם בית שלום עליכם, תודתי נתונה לפרופ' אברהם נוברשטרן מנהלו של בית שלום עליכם.

במהלך מחקרי נעזרתי רבות בספריות ובארכיונים, ברצוני להודות לעובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ובמיוחד למחלקה לכתבי יד ולארכיונים ולמנהלה מר רפאל ויזר, לצוות הספרנים באולם הקריאה יהדות

על עזרתם היעילה ומסבירת הפנים. תודתי נתונה אף לעובדי ספריית יהדות באוניברסיטת בר-אילן על עזרתם ורצונם הטוב. תודה מיוחדת שלוחה לגברת אורלי ניסן האחראית על אוסף הספרים הנדירים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, על עזרתה בהמצאת המקורות בחביבות רבה וביעילות.

תודתי נתונה לגברת יהודית מאיר, העורכת הלשונית של הספר, על עבודתה המסורה והאחראית, וכן להוצאת מאגנס, לד"ר אילנה שמיר ולרם גולדברג על הרצון הטוב ושיתוף הפעולה.

ספר זה לא היה רואה אור ללא תמיכתה החמה והאוהבת של משפחתי המוכנה תמיד להושיט יד, להקל, להשיא עצה ולחלוק עמי את מטען ידיעותיה ואוצר ספרייה כי רב. הוריי טובה ומרדכי אבנרי, חמותי וחמי לורנס ושבתי כהן. בן זוגי שמעון, שותפי לחיים וגם לספר זה. לו ולבננו נדב מוקדש הספר באהבה.

א תשרי תשס"ו

חגית כהן

לאחר שלושים וחמש שנים, פויסט היה שקוע כל כך בעסקיו עד כי לא התפנה לטייל, מפעם לפעם, עם משפחתו. ביום ובלילה, חשב אודות ספריו. ספריו היו חבריו הטובים ביותר; רק בין הספרים מצא נחת. הספד של גרשם באדר על מוכר הספרים אהרון פויסט

מבוא

ספר זה עוסק בקבוצה של מוכרי ספרים יהודים, שפעלו במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. ביקשתי לשחזר במידת האפשר את דפוסי פעילותם והרושם שהותירו על סביבתם. אישים אלו פעלו בערים שונות באימפריה הרוסית ובגליציה: אודסה, בּוֹפּוֹרוֹיסק, וילנה, ורשה, לבוב וקרקוב. רובם היו דמויות מוכרות במקומות מושבם, חלקם אף מחוץ להם. היו מהם שהוזכרו בהיסטוריוגרפיה של יהדות מזרח אירופה, אחרים שקעו באלמוניות ובשכחה. מסחר הספרים נמצא בצומת המשיקה לתחומי חיים שונים ומגוונים: כלכלה, אמונות ודעות, חינוך, השכלה, מצב פוליטי ועוד. ניתן לראות את חנות הספרים כמיקרוקוסמוס המשקף מגמות ותהליכים בחברה הנחקרת. מטרתי הייתה להתחקות אחר מגמות חברתיות ותרבותיות בחברה היהודית המזרח אירופית באמצעות חקר חנות הספרים.

מלאכת השחזור של פעילותם של מוכרי הספרים התנהלה בשני ערוצים. תחילה עקבתי אחר חייהם ודפוסי פעילותם, ולאחר מכן, 'נכנסתי' אל חנויותיהם וניתחתי את מבחר הספרים. ישאל השואל: מה תועלת יש בהתבוננות בתולדות חייו של פלוני זה או אחר? והלא המחקר ההיסטורי מטרתו לבחון את העבר בראייה רחבה, מכלילה, שופטת ומפרשת. אולם צירוף סיפורי החיים של מוכרי הספרים והשוואתם זה לזה, אכן מאפשרים ללמוד על מגזר זה בחברה היהודית.¹

1 במידה מסוימת אימצתי את עקרונותיה של הפרוסופוגרפיה. הפרוסופוגרפיה במחקר ההיסטורי עוסקת באיסוף וברישום מידע על אנשים במגזר חברתי מסוים, המוגדר לפי מקום וזמן, ביניהם קבוצות של בעלי מקצוע. הפרוסופוגרפיה עוסקת תמיד בקבוצות, ולא ביחידים או מוסדות. היא עוסקת בקשרי חיתון ומשפחה, אינטרסים כלכליים, ובזיקות דתיות ואידאולוגיות בקרב חברי הקבוצה באמצעות הצגה של מקרי מבחן מפורטים. המטרה היא ליצור פרופיל משותף, ובדרך זו לזהות מציאות חברתית. ענף אחר של הפרוסופוגרפיה

מוכרי הספרים הנסקרים במחקר הם אלו שרשימות ספריהם השתמרו, מה שמאפשר להציג את פעילותם על כל צדדיה. לא כללתי מוכרי ספרים שפעילותם הייתה מוגבלת אך ורק לסוג מסוים של ספרים, למשל סוחרים עתיקים, והעדפתי מוכרי ספרים שפנו לסוגים שונים של לקוחות, מתוך הנחה כי פעילות מסחרית מגוונת תיטיב לשקף את צרכיו של הציבור הרחב. כאמור, מוכרי הספרים פעלו באזורים גאוגרפים שונים מבחינה פוליטית, כלכלית ותרבותית. גיוונן של מערכות אלו מחייב תשומת לב לתנאים הייחודיים של כל אזור. עם זאת הפיזור הגאוגרפי אפשר לנו לעקוב אחר הבדלים אזוריים במסחר הספרים היהודי. הספר עוסק בפעילותן של חנויות ספרים משנות השישים של המאה התשע עשרה ועד שנותיה הראשונות של המאה העשרים.

ההיסטוריה של הספר וחקר תרבות הקריאה והספר של יהודי מזרח אירופה

הגישה המחקרית המונחת ביסוד חיבור זה רואה בספר מקור חשוב להבנת תהליכים חברתיים ותרבותיים. אם בעבר התייחסו היסטוריונים רק לתוכנו של הספר כדי ללמוד על התרבות הרוחנית, הרי שמשנות החמישים של המאה העשרים התפתח תחום חדש במחקר ההיסטורי: לימוד ההיסטוריה החומרית והחברתית-תרבותית של הספר. ראשוני החוקרים שניסחו את מטרותיה ושיטותיה של ההיסטוריה של הספר, היו אנשי אסכולת ה'אנלי' (Annales) לואיין פברה (Febvre) ותלמידו אנרי ז'אן מרטן (Martin).² בהקדמה לספרם 'הופעת הספר' יצא פברה נגד אנשי הספרות, הנוטים להתעלם מהממד החומרי של הספר ומתהליכי היצירה הטכנולוגיים והכלכליים שלו. עם זאת הוא גם תקף את ההיסטוריה החומרית של הספר, המתרכזת בלימוד חומרי וטכנולוגי תוך התעלמות מהיות הספר שחקן תרבות, הפועל ומשפיע בתוך מערכת חברתית מנטלית נתונה.³ מכאן נגזרו כיווני מחקר חדשים שפיתחו תלמידי פברה. בשאיפתם להבין את יחסי הגומלין בין הספר לבין החברה, בעידן שבו מילא הדפוס תפקיד גדל והולך בהפצתן של אידאות, נשאלו שאלות שהיו בעבר בשולי הדיון ההיסטורי: מי קרא

עוסק בחקירת קבוצות גדולות ומיישם בעיקר מתודות כמותיות. ראו יובל, חכמים, עמ' 81; סטון, פרוסופוגרפיה.

2 פברה ומרטן, הופעתו.

3 שם, עמ' 1-13.

ספרים בתקופה מסוימת? לאיזה קהל יעד כוון הספר? כיצד הגיעו הספרים אל השוק? מה ניתן ללמוד מהם על עולמה המנטלי של החברה שקראה אותם?⁴ רוברט דרנטון סיכם לפני שנים מספר את הנחת המחקר הבסיסית של היסטוריוני הספר: 'היסטוריונים מתייחסים בדרך כלל אל המילה המודפסת כעדות למה שארע, במקום להתייחס אליה כמרכיב בהתרחשות עצמה. אולם בתי דפוס סייעו בעיצוב המאורעות שהם עצמם תיעדו'.⁵ בשנים האחרונות החלה להחקר תרבות הספר של יהדות מזרח אירופה. תחום זה מעורר את עניינם של היסטוריונים וחוקרי ספרות העוסקים בדרכי התקבלותה של היצירה הספרותית בקרב קהל הקוראים.⁶

כל המעוניין לבחון את השפעתה של המילה המודפסת בזמן ומקום מסוימים, חייב להידרש לסוגיות בסיסיות של אוריינות: מי יכול היה לכתוב ולקרוא? מה היו שימושיה של ידיעת קרוא וכתוב? אילו רמות של אוריינות התקיימו בחברה היהודית בת הזמן, ובאילו מסגרות נרכשה? מחקרים אחדים ניסו להעריך את היקף ידיעת קרוא בחברה היהודית המזרח אירופית בהתבססם על מפקדי אוכלוסין וסקרים על שעור ידיעת קרוא שנערכו באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.⁷

אולם כימות ידיעת קרוא וכתוב אינו ממצה את סוגיית המשאבים התרבותיים שעמדו לרשותו של הציבור היהודי במזרח אירופה. חקר האוריינות נוגע גם בהיבטים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים בחברה היהודית בת הזמן. מחקרים אחדים עסקו במערך הרב לשוני (עברית, יידיש ולועזית) ושימושיו בקרב יהודי מזרח אירופה. היסטוריונים וחוקרי ספרות, עקבו אחר היקף ידיעת הלשון העברית והתמורות שחלו במעמדה של שפה זו במהלך המאה התשע עשרה. בעוד בתחילת המאה הייתה השליטה בעברית מסימני ההיכר של האליטה הרבנית, הרי שבסוף המאה היא הפכה לנחלתם של חוגים מצומצמים נאמני התחייה העברית. מחקרים אלו שופכים אור על מערכת החינוך שבמסגרתה נלמדה העברית ומצביעים על

4 רוסמן, התרבות; עוזי אלידע, אסכולת האנאל, עמ' 306–307.

5 דרנטון ורושה, מהפכה, עמ' xiii; דרנטון, ספרים; הנ"ל, צעדים.

6 דן מירון במסתו החלוצית 'לפשר המבוכה בספרות העברית בתקופת התחייה שלה' כתב על הצורך להתעמק בסוציולוגיה של הספרות היהודית וביקר את הזנחים את חקר הראליה בה צמחה הספרות היהודית המודרנית. בנסותו לעמוד על דרכי התקבלותה של ספרות התחייה העברית במזרח אירופה בשלהי המאה התשע עשרה, האיר מירון לראשונה את מאפייניו הסוציולוגיים של ציבור הקוראים והציג ניסיונות ראשוניים בתחום המו"לות העברית המודרנית. ראו מירון, בודדים, עמ' 23–111; ראו גם ורסס, תרגומים.

7 ברטל, חד לשוניות; שטמפפר, ידיעת קרוא; הנ"ל, עברית; קורסין, היבטים.

הקשר בין דרך הקניית העברית לבין הנצחת הסדר החברתי הקיים.⁸ חוקרים כמו שמואל ניגר, דוד רוסקיס ולאיריס פרוש עמדו על מאפייניה של קריאת נשים במזרח אירופה ועל היות הקוראות היהודיות סוכנות של מודרניזציה. פרוש הראתה כי ההדרת נשים מתלמוד תורה דווקא היקנתה להן יתרון על פני הגברים בגישה חופשית לספרי חול בידיש ובלועזית. הקריאה בספרי חול בקרב הגברים לעומת זאת הייתה טבועה לא פעם בחותם טראומטי, מכיוון שנתקלה בהתנגדות עזה מצד החברה ונשאה עמה עונש.⁹

מחקרים אחדים התמקדו במקומם של הספר והקריאה בהשכלה היהודית במזרח אירופה. מרדכי זלקין חקר את התקבלותה של ספרות ההשכלה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה בקרב יהודי רוסיה. הוא עקב אחר תפוצתה הגאוגרפית של ספרות ההשכלה בעשורים אלו, בהסתמכו על רשימת המנויים של ספרי השכלה. זלקין טען כי כבר בעשורים הראשונים של המאה זכתה ספרות ההשכלה לפופולריות בקרב חוגים רחבים ביהדות רוסיה. לטענתו, העובדה כי ספרי השכלה נדפסו בכל בתי הדפוס היהודיים באירופה והופצו ברוסיה מעידה על קיומו של קהל קוראים המעוניין להשקיע מכספו ברכישתם. זלקין אף עקב אחר פעילותן של ספריות משכיליות.¹⁰

מחקרים מסוג אחר עוסקים בקהילת המדפיסים והמוצאים לאור. עד לשנים האחרונות הונח כמעט לחלוטין חקר המו"לות היהודית במזרח אירופה במאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים, למעט התייחסויות אקדמיות וזניחות מבחינה מחקרית. בעשור האחרון נכתבו כמה עבודות גמר העוסקות בפעילותן של הוצאות ספרים יהודיות. בהתבססם על חומר ארכיוני ששרד מהוצאות אלו, תיארו הכותבים את הופעתה של מו"לות יהודית חילונית מודרנית.¹¹ אולם בעבודות אלו חסר במידה רבה דיון בהקשרים החברתיים והתרבותיים להתרחשותם של תהליכי מודרניזציה בשוק הספרים היהודי בשלהי המאה התשע עשרה. המו"לות היהודית במזרח אירופה, ללשוונתיה השונות, עדיין מחכה למחקר מקיף וממצה. לאחרונה התפרסם מחקרו של זאב גריס העוקב אחר הספר כסוכן תרבות ביהדות אירופה במאות השמונה עשרה והתשע עשרה. גריס תרם בספרו תרומה חשובה לחקר הפצתו ודרכי התקבלותו של הספר היהודי במאה השמונה עשרה, תחום שלא זכה עד כה להתייחסות מחקרית מקיפה.¹²

במחקרי ביקשתי להאיר על תרבות הקריאה והספר של יהדות מזרח אירופה

8 פרוש, העברית המתה; שטמפפר, מגדר.

9 ניגר, הקוראה; פרוש, נשים קוראות, עמ' 62–240; שטמפפר, שם; רוסקיס, יידיש.

10 זלקין, בעלות השחר, עמ' 230–255.

11 יעקובוביץ, צנטרל; שועלי, מוריה; שלהב, המו"לות.

12 גריס, הספר כסוכן; ראו גם הנ"ל, ספר סופר; הנ"ל, ספרות ההנהגות.

מנקודת מבט שונה. חשפתי את עולמו ודפוסי פעילותו של מגזר שטרם זכה להתייחסות מחקרית מקיפה – מוכרי ספרים יהודים.¹³ בהידרשי לסוגיות המחקריות שנזכרו לעיל, התבססתי על מקורות שנחשפו כאן לראשונה או טופלו עד כה באופן מצומצם, כוונתי לקטלוגים של מוכרי ספרים.¹⁴ הצלבת רשימות הספרים עם מידע נוסף הנוגע לפעילותם של מוכרי הספרים אפשרה לי לעמוד על מורכבותן של תופעות תרבותיות ולהימנע ממסקנות כוללניות האורבות לכל העוסק בניתוח כמותי של כותרים.¹⁵

מקורות המחקר

סוגים שונים של מקורות נדרשו כדי לשחזר את עולמם ודפוסי פעילותם של מוכרי הספרים. הסוג הראשון הוא של קטלוגים של מוכרי הספרים. הקטלוגים נדפסו באזוריה השונים של מזרח אירופה. חלקם התפרסמו בעיתונות התקופה אחרים נדפסו כחוברות עצמאיות. הקטלוגים המוקדמים נדפסו בשנות השבעים של המאה התשע עשרה, הקטלוג המאוחר ביותר נדפס בשנת 1910. הקטלוגים שנדפסו כחוברות בודדות מצויים בבית הספרים הלאומי ובאוסף הספרים הנדירים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

מקור נוסף הוא מכתביהם של מוכרי הספרים. מכתבים אלו, שטרם נדפסו, נמצאים במחלקת הארכיונים האישיים בבית הספרים הלאומי. החטיבה העיקרית של מכתבים אלו נמצאת בארכיונו של יהודה לייב גורדון (יל"ג 1830–1892). מכתבים נוספים נמצאו לי בארכיונים האישיים של אחד העם, שלמה בוכר, שנאור זקש ויוסף מזל, כולם בבית הספרים הלאומי.

ריכוזם הרב של מכתבים כאלו בארכיון יל"ג מוסבר בכך שיל"ג כיהן בין השנים 1872–1877 כמזכירה של 'חברת מפיצי השכלה'. מתוקף תפקידו היה מעורב בפעילותה המו"לית ונטל חלק בהחלטותיה של החברה, כמו אילו ספרים

13 על מחקר המתאר את פעילותם של מוכרי ספרים יהודים שהתמחו במסחר בספרים עתיקים בקרקוב במאה התשע עשרה ראו לב, אנטיקווריון. תודתי נתונה לפרופסור שאול שטמפפר שהסב את תשומת לבי למאמר זה.

14 שמואל פיינר היה הראשון שנתן את דעתו לרשימותיהם של מוכרי הספרים. במסגרת דיונו במחקרים וברומנים היסטוריים שהופיעו ברוסיה בימי אלכסנדר השני, ניתח פיינר את הספרות ההיסטורית שהופיעה בקטלוגים אלו. ראו פיינר, השכלה, עמ' 275–278; רפל, חנות הספרים.

15 נעמה שפי, במחקרה על פעילות התרגום מגרמנית לעברית משלהי המאה השמונה עשרה ועד הקמת מדינת ישראל, צירפה למחקרה נספח ביבליוגרפי וביבליומטרי מאיר עיניים, אם כי לא כל היצירות שנדגמו במחקרה נדפסו במזרח אירופה. ראו שפי, תרגומים, עמ' 216–287.

לרכוש או לסייע בהוצאתם לאור, בידי מי להפקיד את ההדפסה והשיווק של ספרים שהחברה הוציאה, ואל מי יישלחו הספרים הנבחרים.¹⁶ מכתבים רבים שנשלחו ליל"ג בתקופה זו עוסקים בהפצת ספרים. נמצא בהם בקשות לעזרה כספית וגם התקשרויות עסקיות. יל"ג מצטייר במכתבים אלו כפטרונם של מוכרי הספרים, שתדלן בעל מהלכים בסנקט פטרבורג. מכתבים משנים מאוחרות יותר עוסקים בעיקר בשיווק ספריו של יל"ג ובתנאי ההתקשרות בינו לבין מפיציו. יש לזכור כי אחד מסוחרי הספרים הנדונים כאן – אליעזר יצחק שפירא, הוציא לאור את קובץ שירי היידיש של יל"ג 'שיחת חולין' (ורשה 1886).¹⁷ מכתבים אלו מאפשרים להציץ אל עולמם הפרטי של הכותבים וללמוד על המציאות היומיומית שבה פעלו. אולם בשל היותם מכתבי מסחר, הם מחייבים קריאה זהירה. תלונות על הפסדים ומכירות חלשות מעוררות את השאלה באיזה הקשר נשלח המכתב ומה ניסה הכותב להשיג באמצעותו.¹⁸

סוג נוסף של מקורות הוא העיתונות העברית בת התקופה, בעיקר העיתונים: 'המגיד' (1857), 'המליץ' (1860) ו'הצפירה' (1862). עיתונים אלו שימשו במה מרכזית לספרות העברית החדשה, לדיווחים מקהילות שונות וכמובן לפולמוסים חריפים. החומר המופיע בעיתונים אלו פורס תמונה רחבה ורבת גוונים של חיי היהודים במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. אולם מעבר לניצולה של העיתונות לדליית מידע על אודות דעות, רעיונות ובעיות, העיתונות ראויה לעמוד למחקר כתופעה היסטורית, גם מחוץ להיבטיה הטקסטואליים.¹⁹ במחקר זה, נעשה שימוש בעיתונות העברית בשני האופנים, ניתוח טקסטואלי וחוף טקסטואלי גם יחד. מוכרי הספרים פרסמו את סחורתם בעמודי האחוריים של העיתון, ומעקב אחר מודעות הפרסומת מאפשר לשחזר את פעילותם וקהל לקוחותיהם. מוכרי ספרים אחדים פרסמו מאמרים בעיתונים אלו, דבר המאפשר לנו לעמוד על השקפת עולמם. באשר להיבטים חוף-טקסטואליים, מוכרי הספרים מצאו את פרנסתם כסוכני עיתונים. חקירת פעילותם מאירה על מערכת ההפצה של עיתונות זו וקהל צרכניה. ולבסוף, בכתבות שהתפרסמו בעיתונות ובכתבות שנשלחה מרחבי רוסיה נמצא דיווחים על תרבות הקריאה של הציבור היהודי

16 סטינסלבסקי, גורדון, עמ' 106–128. על מעורבותו של יל"ג ביזמות המו"ליות של 'חברת מפיצי השכלה' ראו גם רוזנטל, תולדות, א, עמ' 91–140; וכן גורדון, איגרות, עמ' 183, 192, 194, 199, 200, 224–225.

17 לדיון בהוצאתו לאור של הספר 'שיחת חולין' ראו להלן פרק שני, בין שפירא ליל"ג.

18 על מכתבי מסחר כסוגה בספרות האגרונים היהודית ראו הלווי-צוויק, אגרונים, עמ' 264–265.

19 על הצורך בחקר העיתונות היהודית כתופעה חברתית-היסטורית, ראו פינר, עיתונות עברית.

בקהילות השונות. להשלמת התמונה נעזרתי בספרי זכרונות המספרים על פעילותם של מוכרי הספרים ובכללם אוטוביוגרפיות וספרי זיכרון של קהילות. ארבעת פרקי הספר עוסקים בהיבטים שונים בפעילותם של מוכרי הספרים. הפרק הראשון מתאר את תנאי המסגרת לעיצובה של תרבות הקריאה והספר במזרח אירופה. הפרק השני מתמקד בהקשר חייהם של מוכרי הספרים ודפוסי פעילותם המסחרית תוך ניסיון להתוות ביוגרפיה משותפת שלהם. הפרק השלישי עוסק במערכת היחסים בין משפחת צוקרמן—משפחה של מוכרי ספרים יהודים שפעלה בוורשה במפנה המאות התשע עשרה והעשרים לבין הוצאת הספרים העברית 'אחיאסף' (1891–1923). מקרה מבחן זה שופך אור על תהליכי מודרניזציה שפקדו את שוק הספרים היהודי בשלהי המאה התשע עשרה, עם הופעתן של הוצאות ספרים מודרניות כ'אחיאסף' ו'תושיה'. הפרק הרביעי עוסק בניחות כמותי ותוכני של מצאי הספרים בחנויות. בהתבססי על רשימות מוכרי הספרים עקבתי אחר מגמות בתוצרת הדפוס ועמדתי על משמעותן החברתית והתרבותית. ספרים וחיבורים בידיש שהתפרסמו בקטלוגים של מוכרי הספרים מופיעים בספר כפי שנרשמו על ידי מוכרי הספרים מחברי הקטלוגים. כידוע, אין הסכמה על אודות הכתיב של שמות מקומות במזרח אירופה, ומקום יכול לשאת כמה וכמה שמות בהתאם לשפות השונות של הקבוצות האתניות שהתגוררו בו או בקרבתו. במפתח שמות המקומות הסתמכתי בעיקר על הספר G. Mokotoff & S. A. Sack, *Where One We Walked: A Guide to Jewish Communities destroyed in the Holocaust*, New Jersey 1991. בקביעת שמות המקומות באימפריה הרוסית נעזרתי רבות במפתח המקומות המופיע בספרו של מרדכי זלקין, בעלות השחר: ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, ירושלים תש"ס.